

רועי וינטרוב | התפתחות הוראת ההיסטוריה בחינוך הממלכתי-דתי (1932-2010)

תקציר

לימוד ההיסטוריה משקף את האופן שבו נרצה לעצב את תודעתו של הדור הצעיר ואת האופן שבו הוא יבין את מיקומו הארעי במפה הטופוגרפית של המין האנושי. הלימוד מאפשר לדור הממלכתי ליצוק תוכן וחיות בערכים מופשטים ולשזור אותם אל תוך האחריות הנוכחית המוטלת על כתפי התלמידים הצעירים. הודות לכך מגלם החינוך ההיסטורי תוצר תרבותי ייחודי המשקף מארג יחסים מורכב בין ידע לכוח וטומן בחובו מגוון רחב של סוגיות אידיאולוגיות, פוליטיות, חינוכיות וערכיות.

עבודה זאת פועלת במרחב הדיון על אודות חינוך היסטורי ופורצת דרך בתחום שזכה עד כה לתשומת לב מועטה ביותר. שאלת המחקר המרכזית בוחנת את התפיסה ההיסטורית שביקשה מערכת החינוך הממלכתית דתית (להלן: חמ"ד) להקנות לתלמידיה. המחקר ממפה ומנתח את מאפייני הוראת ההיסטוריה בחמ"ד, חושף את שורשיה הנתועים בזרם "המזרחי" ובוחן את האופן שבו היא הושפעה מהתמורות הרעיוניות, הפוליטיות והחברתיות המשמעותיות, שהתחוללו בפרק הזמן שבין הקמת המדינה ועד לתחילת העשור השני במאה העשרים ואחת בארץ ובעולם.

חקר היבט זה של הציונות הדתית מוסיף נדבך חשוב לדיון האקדמי על חינוך היסטורי, הן ביחס לזירה העולמית והן ביחס לזירה המקומית. מבחינה בין-לאומית, הוראת ההיסטוריה בחמ"ד משקפת נסיבות ייחודיות של תנועה לאומית מודרנית המגלמת בחובה מתח תיאולוגי-אידיאולוגי אינהרנטי: מחד גיסא, מבקשת הציונות הדתית להקנות לתלמידיה תפיסה אמונית המתבססת על מקומו האימננטי של האלוהים כגורם המניע את התהליך ההיסטורי מתחילתו ועד סופו; מאידך גיסא, כתנועה מודרנית היא שואפת להיצמד לממד ההיסטורי המדעי ולעמוד בסטנדרטיים של הדיסציפלינה האקדמית.

בזירה המקומית, העבודה משלימה פער מחקרי משמעותי בתחום התפתחות החינוך ההיסטורי בתנועה הציונית ובמדינת ישראל. למרות המחקר הענף שנכתב על תולדות לימודי ההיסטוריה במערכת החינוך הממלכתית, רק מחקרים ספורים עסקו – וגם זו בצורה חלקית ביותר – בכינונה של הוראת ההיסטוריה בחמ"ד ובתמורות שהיא עברה במרוצת השנים. בעשורים האחרונים הולכת וגוברת הנחיצות בסגירת פער מחקרי זה, וזאת לאור שחיקתו של הנרטיב הציוני הממלכתי והתחזקותן של גישות אמוניות בחברה הישראלית. בנוסף, הוראת ההיסטוריה בחמ"ד מגלמת סיסמוגרף הפותח צוהר חדש להיכרות עם מאפייני הציבור הציוני הדתי, המתחים שנתגלעו בקרבם והתמורות שחווה במרוצת השנים.

מבחינה מתודולוגית, מגוון המקורות שנבחנו בעבודה מהווה חידוש חשוב בתחום חקר תולדות החינוך ההיסטורי בישראל. בדומה למרבית המחקרים בתחום, הציר המרכזי בעבודה מתבסס על תוכניות הלימודים הרשמיות וספרי הלימוד שפורסמו לאורך כל אורכה של התקופה הנחקרת. ואולם עבודה זו אינה מסתפקת רק בניתוח טקסטואלי של התוצר המוגמר, ובאמצעות עבודת ארכיונים מדוקדקת – שכללה ניתוח פרוטוקולים של ועדות תוכניות לימודים וועדות מקצוע, כמו גם התכתבויות בין הגורמים השונים במערכת החינוך ובזירה האקדמית והחינוכית בישראל – היא חושפת את מארג הכוחות שהתגבש בקרב מקבלי ההחלטות ואת התהליכים שהשפיעו על עיצוב תוכניות הלימודים וספרי הלימוד.

יתרה מזאת, העבודה מרחיבה את הפרספקטיבה באמצעות תעודות היסטוריות שרובן המכריע טרם נותח במסגרת אקדמית. תעודות אלה משקפות את הפעילות השוטפת של מינהל החמ"ד ומעידות על תהליך לימוד ההיסטוריה במוסדותיו, כגון: מבחני בגרות; דוחות על שיעורי לימוד; חוזרי מפקח מרכז (מפמ"ר) היסטוריה; מבחנים פנימיים; מערכי שיעור וימי עיון. מכלול התעודות הנבחנו בעבודה – הכולל מגוון רחב של חומרים המשקפים תהליכים ונקודות מבט שונות לעניין נושא דיוננו – מאפשר פריצת דרך משמעותית

במיפוי הגורמים הרבים המעורבים בתחום החינוך ההיסטורי ובאפיון הדינמיקות שהתקיימו בין הרבדים השונים במערכת, שהיו אמונים על הבניית תחום ההיסטוריה בחמ"ד ובמדינת ישראל בכלל. בפרק הראשון משרטטת העבודה את המסגרת הקונספטואלית וסוקרת את הדיון האקדמי הנרחב על התפתחות הוראת ההיסטוריה בעולם בכלל ובמדינת ישראל בפרט. ראשית, הוצגו קשרי הגומלין בין עלייתה של מדינת הלאום המודרנית ובין הבניית התחום ונסקר האופן שבו שימש החינוך ההיסטורי כאמצעי מרכזי ליצירת לכידות חברתית והנחלת ערכי השלטון לאוכלוסיות נרחבות בנסיבות ובהקשרים שונים ברחבי העולם. בהמשך, אופיינו ארבעה מעברים עולמיים בתחומי הדיסציפלינה, החברה, הפוליטיקה והתרבות, שהתחוללו החל משנות השבעים של המאה העשרים והשפיעו עמוקות על הוראת ההיסטוריה. תמורות אלו ערערו את עקרונות היסוד של התחום והובילו להתפרצותו של שיח אי-נחת על מאפייניו ומטרותיו.

אחת המסקנות העיקריות שהתבררו היא הזיקה ההדוקה של הוראת ההיסטוריה בישראל להתפתחויות העולמיות בהוראת התחום. הזירה הישראלית, כך עלה מהמחקר, כוללת במידה כזו או אחרת, מאפיינים של כל אחד מארבעת מקבצי המחלוקות השונים ברחבי העולם. במיוחד בלטה חשיבותו הרבה של ההיבט התרבותי-אמוני בחברה הישראלית. בעשורים האחרונים נמצא הנרטיב הציוני החילוני תחת מתקפה חריפה מצד בעלי תפיסות המבקשים להדגיש את העוול והפשעים שנכרכו בעשיית המפעל הציוני כמו גם את ההדרה שביצעה ההגמוניה האשכנזית-חילונית של תנועת העבודה. זיכרון השואה, כך נראה, נכנס אל תוך הריק האידיאולוגי שנפער והפך יסוד מרכזי בעיצוב המכנה המשותף של הזהות הלאומית והלגיטימציה ההיסטורית של מדינת ישראל. ברם, לצד זאת, כווקטור מרכזי בזירת המאבק האידיאולוגי בחינוך ההיסטורי בישראל הצביע המחקר על התפתחותה של הגישה האמונית מבית מדרשה של הציונות הדתית.

הפרק השני חוקר את השנים הראשונות להתבססות הוראת ההיסטוריה של תנועת הציונות הדתית בארץ ישראל. התברר כי כבר מראשית דרכם לימדו מוסדות החינוך של הציונות הדתית היסטוריה ייחודית ושונה מזו של הזרמים האחרים; אולם בניגוד לרובד המוצהר נמצא כי הוראת ההיסטוריה בזרם המזרחי לא גילמה יצירה חדשה בראי משנת הציונות הדתית. לאמיתו של דבר, התאפיין החינוך ההיסטורי בזרם המזרחי בהססנות רעיונית ותיאולוגית והתבסס בעיקר על תוכנית הלימודים של הזרם הכללי. הדבר ניכר גם בשונות הגבוהה שבה התאפיין הלימוד העל-יסודי, שבהיעדר דרישות ברורות מצד קברניטי המזרחי היה נתון בעיקר לשיקול הדעת של מנהלי המוסדות השונים. פילוג ומחלוקות אפיינו גם את פרסומו של הדור הראשון של ספרי הלימוד "ישראל והעמים" על ידי יעקב כ"ץ, שלמעשה לא זכה לגיבוי מצד מפקחי הזרם.

עם זאת, המחקר חשף כי במאפיינים מהותיים ובצמתים היסטוריים חשובים הוראת ההיסטוריה במזרחי נבדלה באופן משמעותי מזו של החינוך הכללי. כך למשל בכל הנוגע לתכנים הרבים בדבר התפתחות הדת היהודית. השוני הבולט ביותר בין התפיסות ההיסטוריות נסב סביב תולדותיה של הציונות. בעוד שמרבית זרמי החינוך ביישוב הדגישו את המהפך של התנועה הציונית ומרידתה בתפיסה היהודית המסורתית, אנשי המזרחי לימדו את התהליך הציוני כהמשך ישיר לשאיפות הדתיות לאורך הדורות. זרם המזרחי, כך התגלה, נרתע מללמד את הפרשנות התיאולוגית הגאולתית לתהליך ההיסטורי, ובמקום זאת ביקש להציג את הציונות כתולדה טבעית ואורגנית של הכמיהות היהודיות במרוצת שלשלת הדורות.

הפרק השלישי בוחן את פרק הזמן מהקמת המדינה ועד לתחילת שנות השישים. בתקופה זו הוכפפה הוראת ההיסטוריה במערכת החינוך של הציונות הדתית כמעט לחלוטין לרצונם של קברניטי החינוך הממלכתי ונאלצה לזנוח היבטים אמוניים שעיצבו את התפיסה ההיסטורית בזרם המזרחי. הייתה זו תקופה רווית מאבקים שאילצה את החמ"ד להצדיק את קיומו ולהילחם על משאביו ועל עצמאותו המנהלתית. בתחום תוכני הלימוד הצטמצמו שאיפותיו של החמ"ד אך ורק למקצועות הקודש, שנתפסו כתשתית

הבסיסית ביותר לעיצוב זהותם של תלמידי. הוראת ההיסטוריה תפסה אפוא מקום שולי בתודעתם של קברניטי החמ"ד והייתה רחוקה מהישג ידם.

במשרד החינוך, לעומת זאת, ניצבה הוראת ההיסטוריה בראש סדר העדיפויות. למחנכי הציונות הדתית הייתה אומנם נציגות בוועדת התוכנית, אולם החקירה חשפה בצורה חד-משמעית כי בסופו של תהליך היה זה השר דינור שעיצב את תוכנית הלימודים בהיסטוריה כראות עיניו. לכאורה התחשב דינור בצורכי הציבור הדתי כאשר הציב בתוכנית הלימודים מספר מטרות ייחודיות למערכת החמ"ד, שנועדו להביא לידי ביטוי את תפיסתו ההיסטורית האמונית; ואולם ניתוח מעמיק מצא כי בפועל תהליך הלימוד שהתוותה התוכנית למוסדות החמ"ד היה כמעט זהה לזה שיועד למערכת הכללית.

המחקר חשף כי מגמת הלימוד המאוחד באה לידי ביטוי גם ברבדים נוספים בתהליך החינוכי, כמו למשל בהנחיות השנתיות של מנכ"ל המשרד שחייבו את כלל מוסדות הלימוד כמו גם בקיומם של ימי עיון והכשרות למורים שנערכו במשותף לשתי המערכות. אפילו בתחום המשמעותי של ספרי הלימוד נמנעו אנשי מינהל החמ"ד ממתן הנחיות מחייבות ומפיקוח על הנעשה בכיתות הלימוד. התברר כי בתי הספר בחמ"ד השתמשו ללא הבחנה בספריו של יעקב כ"ץ כמו גם בספרי לימוד שנועדו לחינוך הכללי.

יציאת החמ"ד לעצמאות, גילה המחקר, החלה בתחילת שנות השישים, ולה מוקדש הפרק הרביעי. בד בבד עם ההתרופפות האידיאולוגית במערכת הממלכתית, הפך החמ"ד בשנים אלו למערכת מגובשת וחסונה. לכך נוספו תמורות עומק רעיוניות, כמו למשל בדור הצעיר של המפד"ל, אשר קראו לציונות הדתית לצאת מהפריזמה המגזרית המצומצמת ולשאוף להשפעה ציבורית רחבת היקף. בלימודי ההיסטוריה, מצא המחקר, קיבל הדבר ביטוי בפעם הראשונה סביב אירועי משפט אייכמן, בחודש אפריל 1961. סוגיה זו, שבאותם ימים גילמה את האתגר האמוני העמוק ביותר שעיימו התמודדו יהודים דתיים, היא שגרמה למחנכי החמ"ד לדרוש התייחסות חינוכית – הן מבחינה רעיונית-דידקטית והן מבחינת תוכני לימוד – מותאמת לציבור התלמידים הציוני הדתי. באופן תקדימי משרד החינוך אכן נעתר לבקשתם.

התקדים בנוגע לנושא השואה התניע תהליך ממושך שבו ביקש החמ"ד לבצע בירור מעמיק בדבר גישתו להוראת ההיסטוריה ויציאה אפשרית לדרך עצמאית בתחום. שאיפה זו באה לידי ביטוי במספר היבטים שונים בתהליך הלימוד, כמו למשל בפיקוח על הוצאת ספרי לימוד ובאישורם כמו גם בהפרדה מלאה בהכשרות מורים ובימי עיון. בשנת 1964, לראשונה מאז כינון מערכת החינוך הממלכתית, פורסמה תוכנית לימודים ייחודית בתחום ההיסטוריה למוסדות החמ"ד. התוכנית הייחודית, שעסקה ב"תולדות עם ישראל בדורות האחרונים", אומנם לא גילמה סיפור היסטורי שונה בתכלית, אך הוסיפה היבטים ודגשים שהיו משמעותיים לציבור הציוני הדתי וכן התמודדות היהדות עם המודרנה והקשר הסגולי לעם ישראל.

בתקופה זו בלט במטה החמ"ד ובביטאון מוריו העיסוק הגובר בשאלת עיצוב תחום ההיסטוריה. ברם, ניכר היה כי אנשי החמ"ד התקשו להגיע להסכמה רחבה. הדיונים המעמיקים במועצת החמ"ד על מטרות החינוך ההיסטורי חשפו את היעדרו של קו אידיאולוגי-תיאולוגי ברור בנוגע למטרות ההוראה ולמאפייניה הרצויים. שאלות באשר לדרך הלימוד על מעורבות האל בהיסטוריה או מערכת היחסים בין עם ישראל לאומות העולם היוו קרקע למחלוקות עמוקות בין חברי המועצה, וכך הוועדה המיוחדת של החמ"ד בנידון, שנועדה לחבר מבואות ותוכניות לימוד ייחודיות, לא הצליחה לגבש המלצות גם לאחר מספר שנות עבודה.

הפרק החמישי נפתח עם מלחמת ששת הימים. תוצאות המלחמה הציפו את היסוד המשיחי הלטנטי שאפיין את משנת הציונות הדתית מראשיתה ושימשו זרז לתהליכי העצמאות בלימודי ההיסטוריה שהחלו כבר בתחילת שנות השישים. החזרה למרחבים המקראיים בניצחון מזוהר שלהבה את שני התהליכים הללו וחוללה תמורות עמוקות בהוראת ההיסטוריה בחמ"ד. במהרה היה ניכר כי שינוי המגמה לא התמצה רק

בהצהרות כלליות או בדיבורים תיאורטיים אלא בשינוי מהותי בלימוד, על שלל רבדיו. הנה כך, גם הדור הוותיק של הציונות הדתית, שאט אט פינה את מקומו במערכת, היה חלק מהמגמה ותמך בה. עם זאת, ניתוח הפרוטוקולים וההתכתבויות בתוך משרד החינוך כמו גם סקירת התוכניות וחומרי הלימוד הראה באופן חד-משמעי כי התגברותו של היסוד המשיחי בהוראת ההיסטוריה בחמ"ד הייתה תהליך מורכב ורווי מחלוקות. בקרב הציבור הציוני דתי ואף בקרב מפקחי החמ"ד בלטו גורמים מרכזיים שהסתייגו מהכנסת היבטים תיאולוגיים ללימוד ההיסטוריה ונאבקו לדבוק בעקרונות הדיסציפלינה ההיסטורית. הללו גם קיבלו גיבוי משמעותי ממגמת האקדמיזציה וההתמקצעות שהתחוללה במשרד החינוך החל מאמצע שנות השישים, וביתר שאת בשנות השבעים של המאה העשרים.

העדכון של תוכניות הלימודים שנערך סביב הרפורמה במערכת החינוך, היווה הזדמנות לאנשי החמ"ד לבצע תמורות משמעותיות בתחום ההיסטוריה בצורה עצמאית. בהמשך לכך, מינהל החמ"ד והצוות הדתי באגף לתוכניות לימודים הפיקו חומרי לימוד ייחודיים שגילמו את ההתאמות החדשות. הללו כללו בין היתר: תגבור ההיסטוריה היהודית, דגש על דמויות רבניות ומסגור תהליך הציונות כהמשך של עליות דתיות ממפנה המאה התשע עשרה. ועדיין, חרף העצמאות שקיבלו אנשי החמ"ד, ניכר כי הם הקפידו לא לשלב תכנים תיאולוגיים מפורשים בתוכניות ובחומרי הלימוד. במילים אחרות, אף על פי שהתפיסה האמונית-משיחית הייתה אחת המטרות החשובות של התקופה, ושמה החשובה שבהן, והנסיבות הארגוניות-מבניות אפשרו זאת – חומרי הלימוד למקצוע ההיסטוריה נמנעו מללמד באופן מפורש את תפיסת "אתחלתא דגאולה" הציונית דתית. יתרה מכך, סדרת ספריו של הרב יוסף ברמסון מ"ישיבת ירושלים לצעירים" שנכתבה בראי תפיסה היסטוריוסופית-תיאולוגית זו – נדחתה לשימוש על ידי מפקחי החמ"ד.

הפתרון לדיסוננס זה, כך הראה המחקר, מצוי בהרחבת הפרספקטיבה של ניתוח החינוך ההיסטורי בחמ"ד. את הוראת ההיסטוריה בחמ"ד יש להבין בהקשר למקצועות לימוד נוספים וכחלק מהמעטפת החינוכית של המערכת כולה. המחקר הצביע על שני היבטים מרכזיים שבאמצעותם הלך והתגבש הנרטיב האמוני-גאולי של מערכת החמ"ד לאחר מלחמת ששת הימים, וביתר שאת לאחר מלחמת יום הכיפורים. ההיבט הראשון הוא התפתחות החינוך התורני בדמותם של הישיבות התיכונית וזרמי החינוך הפרטיים. ההיבט השני עניינו במקצועות הקודש, ובמיוחד בעליית מעמדו של מקצוע מחשבת ישראל. באמצעות ניתוח חוזרים של ראש החמ"ד, הנחיות למורים, דוחות מפקחים וחומרי לימוד ייחודיים נחשף במחקר זה כיצד נעשתה אינטגרציה בין הרובד הפרשני המטפיזי המוקנה במעטפת החינוכית של החמ"ד לבין הציר הריאלי-אמפירי הנלמד במקצוע ההיסטוריה. מנגנון דו-ממדי זה אפשר לחמ"ד להתגבר על המחלוקות בין צדדים שונים בתוך הציבור הציוני דתי. בעוד הציר ההיסטורי הממשי-דיסציפלינרי היווה בסיס משותף לכלל המערכת, הממד הפרשני שימש כמרחב אמוני המאפשר שונות גבוהה בין מוסדות החינוך בציונות הדתית. הפרק השישי והאחרון עוסק בתקופה שבין אמצע שנות השמונים לעשור השני של המאה העשרים ואחת, שבמהלכה נוצר לראשונה נרטיב ציוני דתי בהוראת ההיסטוריה במערכת החמ"ד. לא עוד התאמות במטרות של תוכנית הלימודים, תוספות והשמטות של תכנים היסטוריים, יצירה של חומרי לימוד בנושאים מסוימים או יוזמות של מוסדות חינוך מיוחדים; בתקופה זו מדובר בכינונו של "סיפור על" היסטורי שלם שנועד לכל מוסדות החמ"ד, ואולי אף מעבר אליהן – לכל מוסדות החינוך הממלכתי היהודי. כינון הנרטיב הציוני הדתי בהוראת ההיסטוריה לא התבצע בצורה פשוטה, חד-כיוונית, אלא היווה תהליך מורכב שכלל תגובה והתגברות על לחצים שונים שהגיעו מחוץ למערכת החמ"ד וגם מתוכה. כל זאת על רקע אתגרים תיאולוגיים וחברתיים, החל מפינוי ימית, רצח רבין וההתנתקות, דרך עימות עם ביקורת פוסט-ציונית ועד להתמודדות עם דפוסי האינדיבידואליזם בחברה הישראלית ההיפר-קפיטליסטית במפנה המאה העשרים ואחת.

בשנים המדוברות הפכה משנתו הגאולית של הרצ"ה לתפיסה הגמונית בחינוך הציוני הדתי, אך בה בעת התגברו בתוך הציבור הקולות הביקורתיים כלפיה. הוראת ההיסטוריה, שנמצאה בתוך שבין האמונה לדיסציפלינה, הפכה להיות זירה מרכזית למחלוקות פנימיות בציבור הציוני דתי. הנה כן, למרות העצמאות המוחלטת בתחום הוראת ההיסטוריה, התקשה החמ"ד שוב ושוב להתגבר על הפערים הרעיוניים הפנימיים. מעל הכול בלט האופן שבו המחלוקות בין אנשי האקדמיה ובין המפמ"ר אריה מורגנשטרן אילצו את זה האחרון לדחות את פרסמו של ספר לימוד על אודות תקופת הלימוד המרכזית ביותר – התנועה הציונית ויישוב הארץ – עד שלבסוף טיוטות הספר נגנזו.

בנסיבות האמורות, המדיניות שנקט בה החמ"ד בתחום ההיסטוריה הייתה לפנות לבסיס המשותף הרחב ביותר באמצעות צמצום של יחידות החובה והתמקדות מוחלטת בהיסטוריה של עם ישראל. מעבר לציר בסיסי זה, העניק החמ"ד אוטונומיה משמעותית לכל מוסד חינוכי לבחור אם וכיצד להעניק פרשנות תיאולוגית לאירועים ההיסטוריים. בתקופה זו בלטה גם הפעילות העצמאית של רשתות חינוך שונות, כמו "אמ"ת" ו"צביה", שהפיקו חומרי לימוד ששיקפו את ההיבטים הייחודיים בתפיסת עולמם. החמ"ד אומנם לא העניק אישור רשמי לחומרים אלו, אך מפקחיו הבינו כי מדובר בצורך שיש הכרח לאפשר.

הגישות החדשות של תוכניות הלימודים בחינוך הממלכתי והסערה הציבורית סביב ספרי הלימוד הממלכתיים שפורסמו בסוף שנות התשעים, האיצו בחמ"ד לצאת ולכתוב תוכנית לימודים חדשה מהיסוד. היה זה תהליך מעמיק שעירב מספר רב של גורמים ציונים דתיים מהאקדמיה ובעלי תפקידים שונים במערכת החמ"ד ובמרכז לתוכניות לימודים. במסגרת זו ביקש החמ"ד ליצור תהליך הוראת היסטוריה המסוגל להכיל את המורכבות והשונות של הציבור הציוני דתי, אך בה בעת כזה שיספק אמירה אידיאולוגית וערכית ברורה. לצד ההתאמות והדגשים שאפיינו את לימודי ההיסטוריה בציונות הדתית כבר משנות השישים, הייתה זו בנייה של נרטיב חדש. נרטיב שאימץ את הביקורת הפוסט-מודרנית כנגד תזת הקדמה והמודרנה, אולם במקום להוביל לייאוש מ"סיפורי העל" הוא כונן "סיפור על" חדש, ציוני דתי. זהו "סיפור על" טלאולוגי שלא מתבסס על האידיאולוגיות המודרניות אלא כזה הנטוע בתורת ישראל ובחזון הנביאים. לסיכום, ניתן אפוא להבין את התפתחות הוראת ההיסטוריה בחמ"ד כתהליך המשקף את התמורות התרבותיות שהתחוללו בחברה הישראלית, כמו גם בחלקים גדולים בחברה המערבית במהלך המאה העשרים ובתחילת האלף החדש. במבט על, שמונת העשורים שנחקרו בעבודה המדווחת אפשרו למפות ולאפיין את התמורה העצומה שחלה בהוראת ההיסטוריה בציונות הדתית. היה זה מעבר מגישה זהירה ומסויגת, המרגישה נחיתות לעמדה התבונית-המדעית של הקדמה המודרנית, אל עבר שאיפות הגמוניות שניזונו מהתרופות אידיאולוגיות וביקורת עצמית מצד הציבור החילוני. זהו תהליך שבו השפה והאמונה הדתית חזרו למרכז הזירה הציבורית, התהליך הפוסט-חילוני במובנו של יורגן האברמס.

כך נשזרת התפתחותה של הוראת ההיסטוריה בחמ"ד במגמות הבין-לאומיות בתחום ומשקפת את הדינמיקה של ארבעת המעברים העולמיים שיצרו את שיח אי-הנחת בזירת החינוך ההיסטורי. מצד אחד, נהנה החינוך ההיסטורי בציונות הדתית מההשפעות של המעברים ששינו את התחום ויצרו מרחב המאפשר להכיל גישות חדשות, ביניהן גישות אמוניות. מצד אחר, ראתה הציונות הדתית בחינוך ההיסטורי אמצעי פרואקטיבי בזירה זו, כזה העונה על הפער הרעיוני שנתגלע סביב המעבר הרביעי – השבר התרבותי. ההתמודדות עם שבר זה, כך נדמה, מסוגלת בתורה להשפיע חזרה ולעצב את הסוגיות הקשורות למעברים האחרים. על כן, שאפה הציונות הדתית לברור את ההתפתחויות הדיסציפלינריות, לחזק את התפיסה הלאומית, וליצור אליטה חדשה – אך הפעם לא כחלק מפרויקט הלאומיות החילוניות המודרנית, אלא מתוך עקרונות האמונה היהודית.